

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Виноградов В.В. О языке художественной прозы // Избранные труды. – М.: Наука, 1980. – 360 с.
- 2 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Изд. 7-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
- 3 Богин Г. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Калинин: КГУ, 1986. – 147 с.
- 4 Азарова Л.Е. Специфика языковой личности нового типа // Материалы Международной конференции «Русский язык в языковом и культурном пространстве Европы и мира: человек, сознание, коммуникация, интернет». – 2013. - с. 173–177.
- 5 Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысымен бекітілген. – Электронды ресурс: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045>
- 6 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.

Жамал Айтқалиқызы Манкеева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

КӨРКЕМДІК ДИСКУРС ТАНУДЫҢ АНТРОПОӨЗЕКТІК УӘЖДІЛІГІ

Қазақ тілінің тарихи-семантикалық, жүйелі-құрылымдық сипаты мен қолданыстық қызметіне негізделген коммуникативті-прагматикалық мәселелерінің өзекті түйінін шешу үдерісі тіл білімінің парадигмасында антропоэктік қағиданың басымдылығын көрсетіп отыр.

Атап айтқанда, бұл қағиданың басты ұстанымы – бір-бірімен іштей тығыз байланысты тілдің екі қызметін (коммуникативтік және танымдық) терең ашып, қазіргі тіл білімін заман талаптарына сай жаңа сапалы деңгейге көтеру.

Дәстүрлі зерттеулерде тіл құрылымы мен жүйесіне, оның қызметіне мән берілсе, қазіргі зерттеулерде тіл арқылы адам (тіл иесі) болмысына, әрекетіне т.б. басты назар аударылады. Соған орай, бұл бағытты жүзеге асыратын ғылыми парадигманың мынадай теориялық-әдіснамалық негіздерін көрсетуге болады: мәтін прагматикасы (газет тілі, көркем мәтін т.б.), дискурс, «тілдік тұлға», когнитивтік лингвистика, «ғаламның тілдік бейнесі» т.б. теориялар.

Осымен байланысты сөз әлеуетінің ерекше көрініс табатын деңгейі – көркем мәтін тілі. Оның мазмұнында объективті шындықтан алынған ақпарат тілдік тұлғаның ішкі әлемінде қайта өңделіп жасалған субъективті шындық бейнеленеді.

Бұл арада сөз шындық дүниедегі зат, ия құбылыстың т.б. тура таңбасы емес, тікелей бейнесі емес. Ол – белгілі бір ұлттық ұжымның танымында (эпостық жырларда, фразеологиялық, паремиологиялық жүйеде, прецеденттік қолданыстарда т.б.) немесе тілдік тұлғаның (жыраулар, ақын-жазушылар, көсемсөз иелері т.б.) тілдік санасында дүниені тануы мен күнделікті тұрмыс тәжірибесінің нәтижесінде туған шығармашылық бейнесі.

Олай болса, мәтіннің көркем-танымдық әлемін жеке адам жасайтындықтан, онда антропологиялық бастау анықталады. Сондықтан қаламгер құрған «ғаламның тілдік бейнесі» оны жасаушының (автордың) рухани әлеміне ұқсас және сәйкес болып құрылуы заңды құбылыс.

Соған орай кез келген автор шығармасында өзіне тән дискурстың қалыптасуына ықпал ететін, ең алдымен, оның көркем тұлғалық антропологиясы (тегі, тәрбиесі, білімі, біліктілігі, мінезі, өскен ортасы т.б.). Мәтінде жазу үстіндегі автордың психологиясы, сезім күйі, көзқарасы негізінде туындаған идеясы т.б. жағдайлар сөз иесінің шеберлігіне сай таңба түсіреді.

Сондықтан Р.Сыздық, Қ.Өмірәлиев, Х.Нұрмұқанов, Б.Шалабай, А.Әділова сынды ғалымдар көркем мәтіндегі сөз әлеуеті мен құдіретін зерттеу барысында сөз қолданысы тілдік жүйемен шектелмей, оны тіл иесінің (автордың) адам танымдық, тұлғалық ерекшелігімен ұштастырып, антропоэктік уәжділік негізінде талдайды.

Көріп отырғанымыздай, мәтін – жеке тілдік тұлғаның шығармашылығының тілдік санасында биологиялық, әлеуметтік және мәдени тұтасудың тіл арқылы бейнеленіп, оқырманмен (адресатпен) коммуникативтік әрекетінің көрінісі. Мысалы, Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдатты» романындағы Мүсірепов дискурсы – соғыс туралы автор танымын, қазақ қаламгері танымын сипаттайтын тілдік тұлғаның ойы, қиялы, ғалам туралы өзінің біртұтас тұжырымы. Ал, оның тілдік бейнесі қазақ оқушысына етене таныс ұлттық-ассоциативтік парадигма негізінде берілген: *күміс қаршыға; көкжалдың үйіріндей жөңкіліп; көк қырғи; сасық күзендей т.б.*

Тілді зерттеу тәжірибесінде дискурс сөзін «мәтін» ұғымының синонимі іспетті қолданылу үрдісі кездеседі. Шын мәнінде, дискурсты тек мәтін деп қана емес түрлі экстралингвистикалық факторларды (автордың қоршаған шындық туралы дүниетанымы, пікірлері, тұжырымдарлы, адресат мақсаты т.б.) камтитын күрделі коммуникативтік құбылыс деп түсінеміз. Яғни, дискурс – мәтін түзуші (автор), адресат ~ мәтін ~ қабылдаушы (адресант, оқырман) тұтастығында қарастырылатын тілдік тұлғаның өзіндік «таным әлемі» көрініс табатын мәтін.

Олай болса, ұлттық көркем дискурста тілдік тұлғаның (автордың) мынадай адами, тұлғалық ерекшеліктері байқалады:

- 1) сөйленіс деңгейі;
- 2) ұлттық таным деңгейі;
- 3) сөз қорыту, түсінік, ұғыну, сезіну деңгейі;
- 4) қоғамдық санасының сипаты;
- 5) интеллект деңгейі.

Демек, дискурс – тілдік тұлғаның мәтінге түскен, көркемделген таным әлемі, өзіндік ғаламының тілдік бейнесі. Ал таным қызметі әр индивидтің тілдік санасында әртүрлі дәрежеде болатындықтан, тілдік тұлғаның тіліндегі ғаламның тілдік бейнесі де әр текті болып, өзіндік дискурсын қалыптастырады.

Мысалы, Махамбеттің адами болмысы мен танымдық (елжанды, өр мінезді, шешен т.б.) тұлғасын өзектейтін мынадай коннотациялар оның өзіндік дискурсын қалыптастырады: *бағаналы терек, қарағайға қарсы бұтақ, ала балта, қара нар, қас үлек, боз ора, тарлан боз, қызғыш құс* т.б.

Немесе, ұлттық танымының тереңдігі философиялық ойлармен ұласатын Ж.Нәжімеденов тұлғаның поэтикалық дискурсын *топырақ, тамыр, тұлып* т.б. қолданыстар сипаттайды. Мысалы, *тұлып* сөзінің қазақ санасында «жас төлі өлген малды алдаркату үшін қолданылатын бітеу тері» деген ұғымды білдіретін семаны қасіретті адамды «жұбатуға» қатысты метафораға айналдыруы Ж.Нәжімеденов дискурсының айшықты үлгісі:

Жұбату тапты ел тұлыптарға мөңіреп,
Бауырынан бала кеткен талай жан.

Сонымен, мәтін оны қабылдаушы жеке адамның санасына түсіп, танылған кезде ғана дискурс ретінде түсіндіріледі. Демек, дискурсты шығарманы тану барысында адамның тілік санасында туындайтын когнитивтік үдеріс деп түсінген жөн.

Жанат Дабыловна Рапишева

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты

ЛИНГВИСТ, ПОЛИГЛОТ-ҒАЛЫМ ЖАЙЫНДА

Филология ғылымдарының докторы, профессор Шара Мажитаева – «Қазақстан Республикасы білім беру ісінің құрметті қызметкері», «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің еңбек сіңірген қызметкері», 2007 және 2011 жылғы «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» сияқты бірнеше сыйлықтың иегері. Шәкірт тәрбиелеу ісіне белсенді үлес қосып жүрген ардақты ұстаз, көптеген жастардың ғылым жолына түсуіне көмектесіп, олардың ғылымдағы ізденістеріне жетекшілік етіп жүрген ғалым апамыз туралы айту міндетіміз деп есептейміз.

Шара Мажитаева 1951 жылы 25 қарашада Жамбыл облысы, Қордай ауданындағы Көктөбе ауылында (бұрынғы Ворошилов селосында) туған.

1968 жылы орта мектепті бітіргеннен кейін 1968-1972 жж. Алматы педагогикалық шетел тілдері институтында студент, 1972-75жж. – Қарағанды мемлекеттік университеті шетел тілдері кафедрасында неміс тілі пәнінің оқытушысы, 1975-77 жж. – Алматы педогогикалық шетел тілдері институтының жанындағы 2 жылдық курстың тыңдаушысы, 1977-87 жж. – Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінде оқытушы болып істейді. 1987-91 жж. – Тіл білімі институтында аспирант, 1991 жылдан Қарағанды мемлекеттік университетінің қазақ тілі практикалық курсы кафедрасында аға оқытушы, доцент, кафедра меңгерушісі болып қызмет атқарады. 1994-96 жж. аталған университеттің шетел тілдері факультетіне кафедра меңгерушісі қызметіне ауыстырылады. 1996-1998 жж. – Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, 1998 жылдан